

Recenze

Teoretičeskije problemy psihologii ličnosti (Red. J. V. Šorochova). Moskva, Nauka 1974, 320 stran.

Po úspěšné publikaci Teoretické a metodologické problémy psychologie vydává J. V. Šorochova, doktorka psychologických věd, zákyně S. L. Rubinštejna, již druhou práci věnovanou základním otázkám psychologie. Dílo vychází čtyři roky po konání symposia organizovaného psychologickým odd. Filozofického ústavu Akademie věd SSSR věnovaného problémům osobnosti, takže se v něm objevují syntézy badatelského úsilí předních sovětských psychologů v oblasti teoretických a metodologických otázek psychologie osobnosti.

V monografii se objevují jednak stati věnované obecným otázkám psychologie osobnosti, jednak studie, které se zabývají problematikou základních složek osobnosti.

a) Obecně metodologické problémy

Monografii zahajuje studie J. V. Šorochovové „Psychologický aspekt problému osobnosti“ (str. 3—33). Autorka zde ukazuje, jak jednotlivé oblasti praxe si vyžadují stále hlubší a všestrannější zkoumání osobnostní podmíněnosti různých druhů činnosti (poznání, interakce, pracovní činnosti). Je zde kladen důraz na utvářecí a řídicí funkci psychiky v rozvoji člověka. Základem vědecké psychologie osobnosti je marx-leninská koncepce společenské podstaty člověka, podle níž je osobnost „centrem, průsečíkem rozmanitých společenských vztahů, individuální ztělesnění společenských vztahů“. Společenská přirozenost osobnosti má vždy konkrétní historický obsah. „Zejména z konkrétních sociálně-historických vztahů člověka je nutno vyvozovat nejen obecné podmínky vývoje, ale i historicky konkrétní podstatu osobnosti. Specifika společenských podmínek života a obrazu činnosti člověka určuje zvláštnosti jeho individuálních znaků a vlastností.“

Bez zřetele k této objektivně dané vazbě mezi jednotlivcem a jeho třídou nelze vědecky objasnit ani jednu otázku vývoje osobnosti“ ... „V soustavě společenských vztahů, které vyjadřují podstatu osobnosti, osobnost nevystupuje jako detektor vnějších vlivů, ale jako sňla uskutečňující aktivní roli v přetváření vnějšího světa.“ Tímto důrazem na činnorodou aktivní podstatu osobnosti a důrazem na vědomý průběh činnosti Šorochovová uzavírá výklad marxistického pojetí osobnosti jakožto východisko k definici osobnosti v rámci psychologie. Když se vyrovnala s významem pojmů individualita a individuum ve vymezení osobnosti, dochází k závěru, že „pro marxistickou psychologii osobnost je člověk jako nositel souboru psychologických vlastností a kvalit, které určují sociálně významné formy činnosti a chování“.

Předmětem psychologického studia osobnosti jsou podle autorky zákony utváření psychické struktury osobnosti. V této souvislosti autorka kritizuje stále ještě přetrvávající funkcionalismus, resp. převažující zaměření výzkumu na analýzu psychologických funkcí, což sice nelze zavrhovat, pokud takové výzkumy objasňují mechanismy psychologické činnosti, ale nelze od takových výzkumů čekat, že objasní osobnost. Zde je na místě citovat přímo Šorochovovou: „Ve většině současných učebnic psychologie se lidská psychika znázorňuje jako nečinný stroj. V nejlepším případě se v učebnicích demonstrují ‚uzlové body‘, ‚bloky‘ detailů, avšak z takové demonstrace nelze nic vyvozovat o subjektivním životě člověka, o motivech jeho chování a činnosti, o povaze jeho individuality.“ Individualita osobnosti se mimo jiné projevuje právě v individuálních zvláštěnostech funkce. Osobnost se ve funkcích nejen projevuje, ale je ve vztahu k nim i aktivní: „Psychické procesy a funkce

si osobnost uvědomuje a vědomě je využívá, reguluje, zaměřuje na řešení vytčených životních cílů.“

Autorka diskutuje základní přístupy ke zkoumání osobnosti (analytický — celostní, biologický — kulturalistický — dvoufaktorový), při čemž zřejmě favorizuje strukturní přístup, jehož základní smysl spočívá v tom, že „že osobnost není pojímána jako základní soubor jednotlivých psychických procesů, vlastností, stavů, ale jako určitý celostní útvar zahrnující v sobě jednotlivé elementy, spojené určitými vztahy“. Celostnost z pozice tohoto přístupu není amorfni celostí gestaltistů, ale naopak je to způsob spojení prvků.

Záměrně jsem se omezil na reprodukci hlavních myšlenek Šorochové, abych ukázal na bohatství jejích námětů pro rozvíjení empirických výzkumů v psychologii osobnosti. Stať obsahuje i řadu formulací otevřených problémů, které mohou být výzvou pro mnohé psychology osobnosti. Uvedu jen několik: Když autorka uvažuje o aktivitě osobnosti, má na mysli především sociální aktivitu (neboť podstata osobnosti je sociální), ale neváhá při tom poznamenat, že „biologická aktivita má podstatný význam pro určení celkové hladiny aktivity osobnosti... Sociální aktivita předpokládá fyziologickou aktivitu“. Zde se nabízí otázka, jaký je vztah těchto dvou úrovní aktivity. Jiná otázka: Jakou roli má vědomí, které je ve struktuře osobnosti jádrem. Dále: Jak je tomu s dialektikou vnějšího a vnitřního, co znamená téže, podle níž vnější vlivy se láou přes vnitřní podmínky, jak se formují tyto vnitřní podmínky, jak fungují při regulaci chování osobnosti atd. Dalším ostrým problémem je vztah individuálního a obecného v osobnosti, výzkumy osobnostního aspektu psychických procesů (které jsou sporé, takže „osobnostní přístup v psychologii mnohde je stále jen perspektivou“). V aplikaci osobnostního přístupu vzniká otázka existence dvou tendencí osobnosti na jedné straně její stálosti, cílovosti a na straně druhé její dynamičnosti, proměnlivosti. Autorka předpokládá, že stabilita osobnosti v sociální rovině je daná hodnotovými orientacemi osobnosti, kolem nichž se grupují postoje a zájmy. Zásadní je dále otázka hybných sil utváření a chování osobnosti. Střízlivé je konstatování Šorochové, že „úroveň konkrétních psychologických výzkumů je dosud taková, že ještě není možné dát logicky sevrěnou a fakticky zdůvodněnou charakteristiku struktury osobnosti, která by měla nejen teoretický a metodologický, ale i konkrétně metodický význam“. Dosud se také nepodařilo integrovat všechny teoretické i empiricky podložené názory na vedoucí články ve struktuře osobnosti, což autorka ilustruje na teorii ustanovky (Uznadze), vztahu (Mjasiščev), sociální pozice (Božovičová), vědomí (K. K. Platonov).

Proto zůstává v psychologii osobnosti vysoce aktuální metodologická direktiva, kterou Šorochova formuluje jako princip jednotky činnosti a osobnosti.

K. A. Abul'chanova-Slavskaja ve studii „Vztah individuálního a společenského jako princip psychologie osobnosti“ (str. 34—82) podává na širokém pozadí konfrontací názorů buržoazních a marxistických psychologů konkrétní charakteristiku způsobu, jakým se společenské mění v individuální. Filozoficky náročným způsobem se zde diskutuje paradox problému sociální podmíněnosti psychického, který tkví v tom, že výchozím krokem není analýza vztahu sociálního a psychického, ale individuálního a společenského. Pro každého, kdo se zabývá výzkumem socializace, představuje tato stať zdroj metodologických podnětů a směrnic.

Studie „O vztahu biologického a sociálního ve vývoji osobnosti“ z pera A. V. Brušlinského (str. 83—121) se zabývá aplikací dalšího zásadního principu marxistické psychologie na problematiku osobnosti.

Autor se omezuje na zkoumání přírodních předpokladů a fyziologických mechanismů charakteru a schopnosti. Rezultát jeho argumentace je ten, že charakter i schopnosti mají své biologické (zdeděné a vrozené) předpoklady: organické pudy a vloh. „Avšak v obou případech uvedené biologické předpoklady vedou ke vzniku psychického jen na základě vnějších vlivů, jimiž začíná vzájemné působení jedince s vnějším světem.“

K teoretickým statím patří ještě dvě historické studie J. A. Budilové „Problém osobnosti v ruské psychologii druhé poloviny XIX. a počátku XX. století“ (str. 250—277) a L. I. Ancyferové „Některé otázky výzkumu osobnosti v současné psychologii kapitalistických zemí“ (str. 278—318).

J. A. Budilova ukazuje, kolik plodných myšlenek lze najít v dílech pokrokových ruských psychologů uvedeného období. Analyzuje zde zejména dílo Sečenova, Lesgafta, Kaptěreva, Lazurského, Korsakova, Bechtěreva, Tokarského, kriticky i dílo idealistického psychologa Troického. Zatímco tato kapitola je spíše chronologická, pokouší se Ancyferova o problémovou analýzu současných západních psychologií osobnosti: v rámci problému individuálního a sociálního v osobnosti kriticky analyzuje hlubinnou psycho-

logii, existenciální psychologii a psychoanalýzu, v rámci problému hybných sil či motivace chování osobnosti exponuje polemiku stoupců homeostatického modelu osobnosti (psychoanalytici a neobehavioristé) a stoupců sebeaktualizujícího modelu (Allport, Maslow, Rogers, Bühlerová), v rámci problému organizace či stavby osobnosti se vedle uvedených jmen setkáváme zejména s Eysenckem a Nuttinem. Stať ukazuje na hlubokou znalost diskutovaných koncepcí a poskytne čtenáři kritickou výzbroj v přístupu k nemarxistickým teoriím osobnosti.

b) Problematika jednotlivých složek osobnosti

Motivaci je věnována studie B. G. Asejeva „Problém motivace a osobnost“ (str. 122—144) a I. A. Džidarjana „O místě potřeb, emocí a citů v motivaci osobnosti“ (str. 145—169).

Asejev provádí i sémantickou analýzu pojmů, kterých se při charakterizování jednotlivých motivačních procesů a stavů užívá, ukazuje na důležitou funkci emocí v regulaci dynamické, funkčně-energetické stránce motivace, charakterizuje vzájemné ovlivňování motivů a schopností, motivů a činnosti, široce diskutuje otázku zdrojů lidské motivace, přičemž konstatuje chronologickou prioritu biologických potřeb, avšak zdůrazňuje strukturně-funkční nadřazenost duchovních potřeb, které plní „důležitější regulační funkci tím, že usměrňují lidské chování a vytvářejí principiální možnost uspokojování potřeb“. Mohou dokonce být tak mocné, že člověk kvůli nim obětuje i biologické. V oddíle „Motivace a skutečnost“ nastoluje Asejev problematiku psychologie morálního jednání, když vytyčuje otázku kritérií hodnocení motivační zaměřenosti osobnosti. Podnětné jsou i úvahy o bimodální struktuře pohnutek (přirozené kladné potřeby na jedné straně a pohnutky typu nutkání, nutnosti, podřízení nepřijemným okolnostem na straně druhé).

Džidarjan pak rozvíjí své úvahy o stupeň konkrétněji, rozlišuje motivaci a motiv, systematicky ohledává vztahy mezi potřebami a city, přičemž hlavní rozdíl vidí v tom, že potřeba dává impuls a směr, kdežto city kontrolují, regulují, modifikují průběh jednání.

Studie T. I. Artěm'jevy „Sociální podmíněnost vývoje schopností“ (str. 170—186) je specifikací problému, který řešil v obecnější rovině Brušlinskij. Autorka v řadě metodologických postulátů rozvíjí tézi, že „rozdíly schopností lidí existovaly v celé předchozí historii, existují v současnosti a přirozeně zůstanou i v budoucnosti“. Jde však o to zjistit, za jakých sociálních podmínek je možno rozdíly zmenšit a jak se tyto rozdíly projevují.

I. I. Česnokova podrobuje analýze problém „Sebevědomí osobnosti“ (str. 209—225). „Sebevědomí je vztah osobnosti k uvědoměným stránkám jejího vnitřního světa.“ „V procesech sebevědomí se utváří a vyděluje JÁ osobnosti jako určitý celostní útvar vyznačující se jednotou vnitřního a vnějšího bytí.“ Těmito lapidárními formulacemi autorka ukazuje na význam problému, ukazuje na úlohu sebevědomí v genezi osobnosti a podrobně diskutuje mimořádnou metodickou obtížnost zjišťování složek sebevědomí.

Zbývající dvě studie pojednávají o struktuře osobnosti: Vztahem schopnosti a charakteru se zabývá K. K. Platonov ve studii „Schopnosti a charakter“ (str. 187—208). Teoretická analýza je vedena z pozice Platonovy známé teorie dynamické funkcionální struktury osobnosti. Platonov zde rozvíjí tézi vyslovenou B. G. Ananjevem o tom, že pro pochopení projevů a podstaty talentu je nutno vzít v úvahu teorii schopností a charakteru v jejich jednotě. Pochopení možných vztahů obou uvedených složek osobnosti a jejich dialektiky u lidí talentovaných či nadaných může dát efektivní podněty pedagogice k cílevědomějším rozvíjení schopností.

Permský psycholog V. S. Merlin se ve studii „Principy psychologické charakteristiky typů osobnosti“ (str. 226—249) zabývá vlastně problematikou typického a individuálního v osobnosti a diskutuje otázku existence sociálních typů osobnosti (nejen daných třídní příslušností, ale i profesionálním zařazením, politickou příslušností, zásadními životními rolemi).

Merlin vytyčuje tézi o tom, že „individuální způsob konání a sociálně-typické vztahy jsou různé funkce (či stránky) týchž vlastností osobnosti“. Tuto a další své téze pak konkretizuje na ilustraci „sociálních typů osobnosti v psychologických konfliktech“, které studoval v rozsáhlém empirickém výzkumu.

Monografie „Teoretické problémy psychologie osobnosti“ je tak myšlenkově bohatá a tématicky rozmanitá, že lze jen obtížně formulovat hodnotící soud, který by ji charakterizoval veštku. Všem autorům se podařilo ukázat heuristickou roli filozofických

principů v konkrétním psychologickém výzkumu osobnosti. Z pozic marxistické psychologie ukázali, jakými principy se marxistický psycholog osobnosti řídí, s jakými teoretickými problémy se musí vyrovnávat, jaké problémy jsou dosud málo řešené. I když monografie nepopisuje jednotlivé výzkumné metodiky, poskytuje mnohé podněty k jejich vytváření (zejména ve stati Merlinové a Česnokové). Publikace si zaslouhuje soustředěné pozornosti všech psychologů, kteří usilují o pevný ideový základ výzkumů osobnosti a kteří mají potřebu konfrontace „empirie s teorií“.

Vladimír Smékal